

“म. गांधी यांचे आर्थिक विचार व मानवी मूल्ये”

प्रा. डॉ. दिनकर मारुती कबीर, सहा. प्राध्यापक, कमला कॉलेज, कोल्हापूर.

गोषवारा-

भारत स्वातंत्र्याच्या इतिहासात मोहनदास करमचंद गांधी यांचे अनन्यसाधारण स्थान आहे. भारतातील अत्यंत गरिबी, मागासलेपणा आणि सामाजिक-आर्थिक आव्हानांशी लढण्याचे मार्गविकसित करणे.भारतातील गरिबी, बेरोजगारी, विषमता, पर्यावरणाचा न्हास इत्यादी समस्या सोडवणे.विज्ञान आणि तंत्रज्ञानावर आधारित विकासात्मक कार्यक्रम हे भौतिक केंद्रीत असतात आणि म्हणून गांधीवादी स्वयंपूर्ण ग्राम आर्थिक मॉडेलचा पुनर्विचार करण्याची गरज आहे.गांधीजींचे आर्थिक विचार साधेपणा, विकेंद्रीकरण, स्वयंपूर्णता, सहकार, भांडवलशाही, औद्योगिकीकरण, समता, अहिंसा, मानवी मूल्ये, स्वयंपूर्ण ग्राम एकेके, मूलभूत उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण, स्वदेशी आणि विश्वस्ततेच्या सिद्धांतावर आधारित आहेत.त्याच्या अर्थशास्त्राच्या कल्पना नैतिकतेवर आणि स्थायीतेच्या अर्थव्यवस्थेवर आधारित आहेत.

प्रस्तावित अभ्यास मोहनदास करमचंद गांधी यांचे आर्थिक विचार व ग्राम अर्थव्यवस्थायावर करण्याचा प्रयत्न.
मुख्य शब्द - गांधीवादी विचार, विकेंद्रीकरण, स्वदेशी, ग्राम अर्थव्यवस्था, मानवी मूल्ये

➤ प्रस्तावना:

मोहनदास करमचंद गांधी हे भारताचे महान तत्वज्ञ होते. भारतातील ब्रिटिश वसाहतवादाचा पराभव करणाऱ्या राष्ट्रीय चळवळीतप्रमुख भूमिका बजावली होती. गांधींनी इतर अर्थशास्त्रज्ञांची कामे वाचली होती, त्यांनी जे काही लिहिले किंवा बोलले ते पुरावेअर्थशास्त्र हा त्यांच्या विचारांचा स्वाभाविक उद्रेक होता. गांधींनी भारतातील अत्यंत गरिबी, मागासलेपणा आणि सामाजिक-आर्थिक आव्हानांशी आयुष्यभर लढण्याचे मार्ग विकसित करण्याचे प्रयत्न केले.

महात्मा गांधी हे अत्यंत गुंतागुंतीचे विचारवंत, राजकारणी, अद्वितीय आणि बहुआयामी व्यक्तिमत्व म्हणून त्यांचे खूप कौतुक आणि स्मरण केले जाते. देशाची आणि मानवजातीची सेवा करणे हे त्यांचे जीवनातील ध्येय होते. आर्थिक क्रियाकलाप हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी त्यांनी अनेक राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक आणि अनेक कामे केली.त्यांच्या क्रियाकलापांचे अनेक प्रकार समाजाच्या आर्थिक कल्याणाशी संबंधित होते. गांधींजींवर टॉलस्टॉय आणि रस्किन यांचा खूप प्रभाव होता. टॉलस्टॉयच्या दृष्टिकोनातून,त्याने समतावाद, तपस्वी आणि साधेपणा या संकल्पना प्राप्त केल्या, ज्या नंतरत्यांच्या आर्थिक कल्पनांचा आधार बनल्या. यांनी ‘ब्रेड लेबर’ ही कल्पना लोकप्रिय केली.टॉलस्टॉय यांनी गांधींवर प्रभाव टाकला.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील त्यांच्या व्यापक सहभागहोता. इंग्रजांनी स्वतःचे उद्योग विकसित करण्याच्या प्रयत्नातभारतीय संसाधनांचे शोषण केले आणि भारतीय कुटीर उद्योग नष्ट केले. याचा व्यापक परिणाम भारतातील गरीबी आणि बेरोजगारी वाढीवर झाला. भारतीय अर्थव्यवस्थेची पुनर्बांधणी पूर्णपणे भारतीय धर्तीवर करायची होती. त्यांचे तत्वज्ञान सत्यावर आधारित होते,अहिंसा आणि समाजाची, विशेषतः गरीब आणि दलितांची सेवा.

➤ संशोधन पद्धती-

या संशोधन पत्रात आर्थिक विचार आणि त्याची माहिती देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.‘मोहनदास करमचंद गांधी यांचे आर्थिक विचार व ग्राम अर्थव्यवस्था’ हा एक विश्लेषणात्मक आणि वर्णनात्मक अभ्यास केला आहे.यासाठी दुय्यम स्रोत प्रामुख्याने - पुस्तके, जर्नल्स, वर्तमानपत्र आणि वेबसाइट्स इत्यादींचा वापर केला आहे.

➤ अभ्यासाची उद्दिष्टे:

सध्याच्या अभ्यासाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. म. गांधीजींच्या आर्थिक विचारांचा परिचय करणे.
2. गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून ग्राम अर्थव्यवस्थातपासणे.

1) गांधींचे आर्थिक विचार:

गांधींच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास करण्यापूर्वी काही गोष्टी लक्षात घेणे योग्य ठरेल.गांधींच्या आर्थिक विचारांवर टॉलस्टॉय आणि रस्किन यांचा खूप मोठा प्रभावहोता.टॉलस्टॉयच्या तत्वज्ञानातून त्यांनी समतावाद, साधेपणा

आणि तपस्वी या संकल्पना प्राप्तकेल्या. जो नंतर त्याच्या आर्थिक कल्पनांचा पाया बनला. देशांतर्गत बाजारपेठेत, घरगुती पद्धतीने उत्पादन करणे आणि स्वतःच्या गरजा भागवणे.

म. गांधीजींचे आर्थिकविचार चार मूलभूत तत्वांवर आधारित आहे. सत्य, अहिंसा, श्रमाची प्रतिष्ठा आणिसाधेपणा. गांधीजींच्या जीवनात महत्त्वाची भूमिका बजावणारे दुसरे महत्त्वाचे तत्त्व म्हणजे साधे राहणीमानआणि उच्च विचार. गांधींच्या अर्थशास्त्राचे वर्णन अहिंसेचे अर्थशास्त्र असेही केले जाऊ शकते. गांधींनी मानवाला सोने-चांदी नव्हे तर संपत्ती मानले. 'साधी राहणी आणि उच्च विचारसरणी' गांधींच्या जीवनात महत्त्वाची भूमिका बजावली. गांधी हे व्यावहारिक आदर्शवादी होते. त्याचाअर्थशास्त्राचे वर्णन अहिंसेचे अर्थशास्त्र असे केले पाहिजे. त्यांनी आधुनिक भांडवलशाहीला विरोध केला, कारण त्याच्या मते ती मानवी श्रमाचे शोषण करते.

2) ग्रामीण अर्थव्यवस्थेबद्दल गांधींचे विचार:

गांधींच्या मते भारत आपल्या गावांमध्ये राहत होता. देशाची प्रगती आणि विकास हा ग्रामीण विकासावर अवलंबून असतो. केवळ सुधारणा करून भारतीय अर्थव्यवस्था विकास साधू शकत नाही, हे गांधींच्या लक्षात आले.ग्रामीण उद्योगांच्या वाढीवर त्यांनी भर दिला,गावाच्या प्रगतीला चालना देण्यासाठी हातमाग, हस्तकला, खादी, रेशीम इ.ग्रामीण उद्योग हे कौटुंबिक श्रमावर आधारित असून त्यांची गरज तुलनेने कमी आहे. त्यांनी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर आणि साध्या जीवनावर भर दिला. लोकांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी, ग्रामीण पुनर्वसन आवश्यक होते. त्यामुळे त्यांनी आपले लक्ष गावाकडे वळवले. "भारत शहरांमध्ये नाही तर, 700000 खेड्यांमध्ये सापडेल." ब्रिटीश सरकारकडून खेडेगावातील जीवनाचे प्रचंड शोषण झाले. स्वयंपूर्ण खेड्यांवर आधारित ग्रामीण सभ्यतेच्या विकासामुळे राजकीय आणि आर्थिक सत्तेचे विकेंद्रीकरण होईल, असे त्यांचे मत होते. त्याची संकल्पनाअन्न, वस्त्र, शुद्ध पाणी, घर, स्वच्छता, शिक्षण इत्यादी जीवनावश्यक गोष्टींच्या तरतुदी करून प्रत्येक गावाने स्वावलंबी व्हावे, असे ग्रामस्वराजचे स्पष्ट मत आहे.

3) उद्योगवादाबद्दल गांधींचे विचार:

दक्षिण आफ्रिकेतील वास्तव्यादरम्यान गांधी उद्योगवादाच्या विरोधात होते. गांधींनी सामाजिक न्यायाच्या आधारावर मोठ्या उद्योगांना विरोध केला.गांधींनी उद्योगवादाला मानवजातीसाठी शाप मानले होते. मोठ्या प्रमाणात उत्पादन हे लाभाभिमुख असणे आहे आणि म्हणून ते समाजासाठी चांगले नाहीत. मोठ्या उद्योगांना भांडवल-केंद्रित तंत्राचा वापर करावा लागतो. ज्यामुळे बेरोजगारी वाढेलकारण भारत हा अधिक लोकसंख्येचा देश आहे आणि लोकांना अधिक नोकऱ्या हव्या आहेत. कामगार वर्गाला शोषणापासून वाचवण्यासाठी मालकी आणि उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण व्हावे अशी इच्छा म. गांधींची होती.

4) कामगार कल्याण:

गांधींनी आर्थिक समानतेसाठी आपला लढा ज्या महत्त्वाच्या क्षेत्रात वाढवला ते एक महत्त्वाचे क्षेत्र म्हणजे कारखाना होय. कामगारांवर घोर अन्याय होत असल्याचे आणि त्यांना कमी प्रतीची वागणूक दिल्याने त्यांची प्रतिष्ठा कमी होते.समाजात प्रत्येक व्यक्तीला फक्त रोजगार मिळायलाच हवा असे नाही तर चांगले काम तसेच राहण्याची परिस्थिती प्रदान केली आहे. ची स्थिती सुधारण्यासाठी कामगार, प्रथम त्याने किमान राहणीमान वेतनावर दावा केला पाहिजे जेणेकरून 4 ते 6 सदस्यांचे कुटुंब जगू शकेल.

5) भांडवलशाही:

गांधी हे भांडवलशाहीवर टीका करणारे होते. गांधींचे मत होते की संपत्ती हे केवळ साधन आहे, साध्य नाही. ते नेहमी म्हणत असे की, "जगण्यासाठी खा, खाण्यासाठी जगू नका."गांधीजींनी भांडवलशाही व्यवस्थेवर टीका केली कारण ती उत्पादन साधनांच्या मालकीवर आधारित आहे.

1. भांडवलशाही हिंसाचारावर आधारित होती. भांडवलशाहीमध्ये श्रीमंत वर्ग हिंसाचाराचा अवलंब करतो,त्यांनी भांडवल केंद्रीकृत केल्यामुळेभांडवलापेक्षा श्रेष्ठ असलेल्या मजुरांचे ते शोषण करतात.
2. समाजात नेहमीच दोन ध्रुव असतात- भांडवलदार आणि मजूर. ज्याचा परिणाम म्हणूनत्यांच्यात सहकार्य आणि परस्परसंवादाचा अभाव आहे.

6) **लहान उत्पादन युनिट्सच्या विकेंद्रीकरणावर गांधींचे मत:** गांधीजींच्या जीवनाचे मूळ तत्व अहिंसा होते. गांधीनीगावागावात अनेक कुटीर उद्योग सुरू करता येईल असे सुचवले. उदा.- टोपली बनवणे, दोरी बनवणे, झाडू बनवणे, मधमाशी पालन, दुग्धव्यवसाय, तेल काढणे इ. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे गांधीखादी उद्योगाला प्राधान्य दिले. **खादी:**खादी ही गांधीजींच्या स्वावलंबनाच्या महान दृष्टीकोनांपैकी एक आहे आणि स्वदेशी ही महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. देशभक्तीचे, समान संधीचे प्रतीक म्हणून त्यांनी खादी देऊ केली. खादीचा वापर करून भारत ब्रिटिश राजवटीला पराभूत करू शकतो. म्हणून गांधीजींनी 1918 मध्ये खादीची चळवळ सुरू केली. लोकांना त्यांच्या जीवनातील गरजा पूर्ण करण्यात मदत करण्याचे साधन आहे.

7) **सर्वोदय योजना:**

आदर्शातून गांधीजींनी ग्राम पुनरुत्थानाचा विधायक कार्यक्रम विकसित केला. ते म्हणाले की, खरे अर्थशास्त्र म्हणजे सामाजिक न्याय आणि नैतिक मूल्ये. त्यांनी नैतिकतेचा पुरस्कार केला. ते म्हणाले की आपण उदासीनतेची जागा सहानुभूतीने, शोषणाने घेतली पाहिजे. परोपकार, कल्याणासह नफा आणि मानवी विकासासह भौतिक विकासासाठी अहिंसक समाजवादाचे ध्येय साध्य करण्यासाठी गांधींनी सर्वोदय योजना मांडली. सर्वोदय म्हणजे सर्वांचे कल्याण. गांधीजी माणसाला संपत्ती आणि देश मानत. सामाजिक न्यायाबरोबरच संपत्तीचे उत्पादन आणि वाढ करून समाजाची भौतिक आणि प्रगती करणे हे अर्थशास्त्राचे ध्येय असावे असे त्यांचे मत होते.

8) **अन्न आणि लोकसंख्या:**

गांधी कोणत्याही प्रकारच्या अन्न नियंत्रणाच्या विरोधात होते. त्याला असे वाटले की अशी नियंत्रणे केवळ कृत्रिम तयार करतात टंचाई गांधींनी गर्भनिरोधकांच्या माध्यमातून लोकसंख्या नियंत्रणाच्या पद्धतीला विरोध केला. जास्त लोकसंख्येच्या समस्येवर सार्वभौम उपाय. लोकसंख्येच्या अत्याधिक वाढीमुळे टंचाई निर्माण झाली. त्यांचा असा विश्वास होता की योग्य जमीन प्रणालीद्वारे, उत्तम शेती आणि पूरक उद्योग, देश दुष्पट मदत करण्यास सक्षम आहे.

गांधींनी वर्षभरात त्यांच्या आयुष्यातील सर्वात भीषण दुष्काळ पाहिला होता. 1943-44, जेव्हा बंगालला देशव्यापी अन्न टंचाईचा मोठा फटका बसला. सुरुवातीला ही टंचाई कृत्रिमरीत्या निर्माण झाली आहे, असे वाटले. पण जेव्हा त्यांनी मद्रास, आसाम आणि बंगालला भेट दिली, तेव्हा त्यांनी अन्न टंचाईचा निष्कर्ष काढला. भारतातील ही समस्या सोडवण्यासाठी त्यांनी अनेक उपाय सुचवले. प्रत्येक व्यक्तीने डाळी आणि अन्नधान्याची गरज कमीत कमी करावी असे त्यांनी सुचवले. गांधींनी लोकसंख्या नियंत्रणाच्या पद्धतीला विरोध केला. त्यांचा असा विश्वास होता की “योग्य जमीन व्यवस्था, उत्तम शेती आणि पूरक उद्योग, देश दुष्पट समर्थन करण्यास सक्षम आहे.

9) **नीतिशास्त्र :**

गांधी अर्थशास्त्र आणि नैतिकता यांच्यात फरक करत नाही. अर्थशास्त्र एखाद्या व्यक्तीचे किंवा राष्ट्राचे नैतिक कल्याण दुखावणारे अनैतिक आणि पापी आहे. तात्पर्य, पैशाला न मानता माणसाला सर्वात जास्त महत्त्व दिले पाहिजे.

10) **निष्कर्ष:**

म. गांधी हे सर्वमान्य अर्थशास्त्रज्ञ आहेत. त्यांचे अर्थशास्त्राचे विचार नैतिकतेवर आधारित आहेत. शूमाकर यांनी गांधींचे लोकांचे अर्थशास्त्रज्ञ असे वर्णन केले. अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक विकासामध्ये लघु-उद्योग आणि शेती करण्याची गरज भांडवल-टंचाईच्या पार्श्वभूमीवर बेरोजगारी दूर करण्यासाठी आपण झोपडीला प्रोत्साहन दिले पाहिजे. लहान उद्योग ज्यांना केवळ मर्यादित भांडवलालाची आवश्यकता असते. अर्थशास्त्रज्ञांनी लहान आणि ग्रामीण भागाचे महत्त्व ओळखले. भारतासारख्या विकसनशील देशाची अर्थव्यवस्थेत पुनर्रचना हे गांधींनीही अचूक ओळखले होते. ब्रिटिश राजवटीत भारताला गरिबी, बेरोजगारी, आर्थिक विषमता, अशा अनेक समस्या भेडसावत होत्या. त्यासमस्या सोडवण्यासाठी त्यांनी स्वीडिश, ग्रामविकास, सर्वोदय, खादी उद्योग आणि लघु-उद्योगांचा विकास करण्याचे सुचवले. गांधींचे आर्थिक विचार भारतीय अर्थव्यवस्थेवर मोठा परिणाम होतो. जागतिकीकरणाच्या युगात, मोठ्या प्रमाणावर उद्योग आणि यांत्रिकीकरणामुळे भारतीय समाज अनेक सामाजिक-आर्थिक समस्यांना तोंड देत आहे. त्याच्या आर्थिक विचारांचे केंद्र मनुष्य आहे आणि भौतिक समृद्धी किंवा टंचाई. अशा परिस्थितीत गांधीजींचा पुनर्विचार करण्याची नितांत गरज आहे.

संदर्भ:

1. सिंग, सी.के., गांधीचे विचार आणि ग्रामीण विकास, आराइज पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स, नवी दिल्ली, 2012
2. डॅश, निबेदिता, महात्मा गांधींचे जीवन आणि विचार, प्रबळ, नवी दिल्ली, 2006
3. साहू, डॉ. अभिजित आणि पटनायक, डॉ. तुसारकांताः, वीस शतकातील गांधीवादी अर्थव्यवस्थेची प्रासंगिकता, दिशा पुनरावलोकन, ऑक्टोबर-2015
4. सविता., गांधीवादी आर्थिक विचार आणि नवीन आर्थिक धोरणाशी त्याची प्रासंगिकता, इंटर. च्या जर्नलव्यवस्थापन आणि विकास अभ्यास 4(2), 2015
5. डॉ. चिमणलाल., महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार, इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ रिसर्च इन अर्थशास्त्र आणि सामाजिक विज्ञान (IJRESS) Vol. 6 अंक 8, ऑगस्ट 2016
6. कौर, अमनदीप आणि सिंग भूपिंदर., गांधीवादी आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता: एक मूल्यांकन, इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ अँडव्हान्स्ड रिसर्च इन मॅनेजमेंट अँड सोशल सायन्सेस व्हॉल. 4, जानेवारी 2015
7. कुमार, अनंत डी.आर. आणि विजयालक्ष्मी, एन., 21व्या शतकातील गांधीवादी तत्त्वज्ञानाची प्रासंगिकता, इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ रिसर्च इन इंजिनीअरिंग, आयटी आणि सोशल सायन्सेस, खंड 6 अंक 01, जानेवारी 2016
8. दास, धीरज कृ., समकालीन कालखंडातील गांधीवादी तत्त्वज्ञानाची प्रासंगिकता, प्रतिध्वनी-ए जर्नलमानवता आणि सामाजिक विज्ञान, खंड-1, अंक-II, ऑक्टोबर 2012
9. खंदारे, कृतिका व्ही., गांधीज इकॉनॉमिक थॉट्सची प्रासंगिकता, इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ अभिनव सामाजिक विज्ञान आणि मानवता संशोधन, खंड (3), क्रमांक 2, एप्रिल-जून, 2016
10. कुरुक्षेत्र- ग्रामीण विकासावरील जर्नल, खंड. 63, ऑक्टोबर 2015
11. मॅथ्यू, जे. (2003). भारताची विकास धोरणे विशेष संदर्भासह नवीन आर्थिक धोरण: एक गांधीवादी टीका. शोधगंगा येथून प्राप्त.
12. सेन, ए. (1988). विकासाची संकल्पना. चेनेरी, एच. आणि श्रीनिवासन, टी.एन. (एड्स), हँडबुक ऑफ डेव्हलपमेंट इकॉनॉमिक्स, खंड I (9-26) अॅमस्टरडॅम: नॉर्थ हॉलंड.
13. शिवा प्रसाद, ई. (2016). आंबेडकरांच्या विकासाची धारणा: म्हैसूर जिल्ह्यात एक अनुभवजन्य अभ्यास. शोधगंगा येथून प्राप्त.
14. Crawford, S. (2014). "Swadeshi and the economic development of India." Available at web.uvic.ca/~stucraw/Lethbridge/MyArticles/Swadeshi.htm.
15. Deshmukh, S. (2011). "Relevance of Gandhian Thought In 21st Century". International Referred Research Journal. VOL-III (26).
16. G.S. Sudha, History of Management Thoughts.,
17. Gandhi Smriti and Darshan Samiti, Concept Publishing Company, New Delhi, Vol. 4, PP. 78-79.
18. Gupta Shanti Swarup (1994): 'Economic Philosophy of Mahatma Gandhi, Concept Publishing Company, New Delhi, p. 185.
19. Narayana, S. (1970). Gandhian Economics, Navjivan Publishing House, Bombay.
20. V. Lokanathan, A History of Economic Thoughts.
21. <https://www.researchgate.net/publication/275524627> Relevance of Gandhian economic thought An Appraisal.